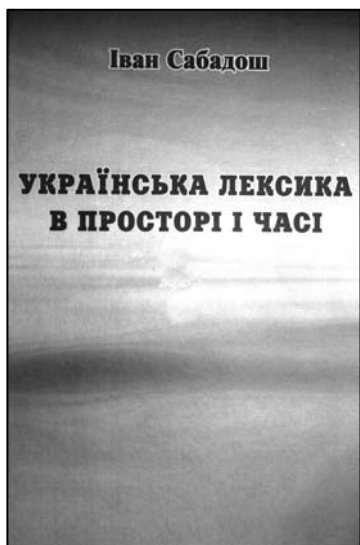

РЕЦЕНЗІЇ

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ВИМІРИ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ¹

Погляд на нову монографію професора І. Сабадоша

Світова глобалізація в мовному вияві, як підкреслюють дослідники, має загалом лексичний характер. Однак, на думку О. Потебні, саме лексичний бік мови здатний без переродження витримувати натиск зовнішніх впливів. Вважаємо, що в умовах сучасного протистояння українського етносу численним спробам знищення національних особливостей, української культури, української мови нашому суспільству варто заохочувати й всіляко підтримувати актуальні наукові дослідження, присвячені функціонуванню української мови, територіальному варіюванню її лексики, історії, джерелам поповнення, походження. Саме такий матеріал представляє відомий український мовознавець, доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови Ужгородського національного університету професор І.В. Сабадош у своїй праці «Українська лексика в просторі і часі» (Ужгород, 2015).*

Іван Сабадош — відомий у слов'янському світі лінгвіст, автор праць з діалектології, лінгвістичної географії, лексикографії, термінології, знавець міжмовних та міждіалектних зв'язків. Його перу належать книги «Формування української ботанічної номенклатури» (1996), «Атлас ботанічної лексики української мови» (1999), «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» (2008), «Закарпатський діалект: Бібліографічний покажчик» (у співавтор-

стві, 2009), «Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.)» (2014), а також навчально-методичні посібники, які суттєво полегшують наукові пошуки нового покоління дослідників.

Рецензована праця адресована не тільки мовознавцям. Нею зацікавляться історики, етнографи, культурологи, а також усі ті, для кого вартісним є рідне українське слово та його еволюція у просторово-часових вимірах. У цьому монографічному дослідженні зібрані видані раніше в Україні та за її межами наукові статті І.В. Сабадоша, які відображають коло наукових інтересів відомого мовознавця, базуються на багатому й доброякісному фактичному матеріалі, глибоко проаналізованому з позицій діахронії.

Науковець об'єднав свої праці в шість ємних розділів: «Лексикологія» (6-142 с.), «Лінгвістична географія» (143-226 с.), «Історія лексики. Етимологія» (227-397 с.), «Наукова термінологія» (398-436 с.), «Лексикографія» (437-541 с.), «З історії українського мовознавства» (548-616 с.). Композиція роботи логічно вмотивована. Автор підкреслює, що намагався не вносити до текстів суттєвих правок, проте уніфікував скорочення, способи покликання на джерела й літературу. Доданий потужний список використаних джерел та літератури, умовні скорочення, іменний покажчик та покажчик українських слів і словосполучень, які полегшать роботу над матеріалом. Зауважимо, що об'єднані в один загальний том праці не тільки не втратили своєї актуальності, а навпаки, зберігають високий ступінь новизни й інформативності.

Розділ «Лексикологія» вміщує праці, присвячені проблемам діалектології. Це, зокрема лісо-сплавна лексика, ботанічні номени, прояви народної етимології в українських діалектних назвах рослин, типологія українських народних назв шипшини собачої (*Rosa canina* L.), понад п'ятдесят дикорослих видів якої з майже 500 існуючих у світі зростає в Україні, українські ботанічні номени, мотивовані назвами тварин, та інші праці, в яких автор репрезентує цікавий і багатий діалектний матеріал, що характеризує регіон Карпат на

¹ Сабадош Іван. Українська лексика в просторі і часі: Збірник праць / І. Сабадош. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015.- 688 с.

загальноукраїнському фоні та у зв'язках із говорами сусідніх мов.

Виділимо окремо важливі праці, присвячені лексиці лісосплаву в українських говорах у районі Карпат. Як відомо, лісосплав, зокрема плотовий лісосплав здавна слугував одним з основних способів транспортування різноманітних продуктів і виробів, а згодом і власне деревини в Українських Карпатах. Специфічна лексика українського карпатського лісосплаву, як зазначає І.В. Сабадош, досліджувалась істориками, етнографами, мовознавцями: відповідні матеріали історико-етнографічного характеру описує чеський учений Р.Єржабек, специфічну лексику лісосплаву знаходимо в словниках відомих українських дослідників Є. Желехівського, Б. Грінченка, І. Верхратського, Й. Гоцького, М.Й. Онишкевича, М.А. Грицака, а також окремих словничках 50-60 рр. XX століття — це праці В.С. Лимаренка, Н.П. Нікуліної та деяких інших працях, що стосувалися лісосплаву на ріках колишнього СРСР. Проте ця лексика швидко архаїзувалася через припинення лісосплаву, тому збереження і опис її в мовознавчому аспекті мають важливе значення для української діалектології, історії української мови, а також для з'ясування відповідних паралелей у споріднених мовах.

І.В. Сабадош здійснив глибоке дослідження лексики лісосплаву українських говорів району Карпат, застосувавши лінгвогеографічний аспект на основі власноруч зібраного матеріалу у 80-ти населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей (1970-1971 рр.). Цей ареал охоплює частину басейну Дністра з правими притоками, басейн Черемоша з притоками, частково Пруту та верхньої течії Сучави, а також басейн Тиси з притоками на південних схилах Українських Карпат.

Автор відзначає високий ступінь здиференційованості певної частини лексики лісосплаву на означення реалій і понять, зокрема наводить 20 назв на позначення плотаря (*сплавник, сплавчик, сплавничик, плавчик, плавничик, плисник, кермач, корман'ош, корманиш, курманиш* тощо), зазначає походження лексем лісосплаву, яке значною мірою є слов'янським. Важливо, що у роботі фіксуються ізоглоси відповідних назв в інших українських діалектах (таких мало), а також зближення значної кількості українських карпатських термінів лісосплаву з відповідниками у говорах польської, чеської, словацької мов, а також — меншою мірою — у говорах словенської, сербохорватської і болгарської мов, що дозволило вченому виділити 11 груп лексичних паралелей.

Дослідник коментує самобутні діалектні утворення, глибоко аналізує іншомовні запозичення, серед яких найбільше германізмів, а також мадязизмів (ця лексика часто ставала основою для творення дериватів на українському мовному матеріалі), є полонізми, словакізми, тюркізми тощо. Щодо способів словотворення лексичних одиниць,

то, на думку автора, тут переважає лексико-семантичне словотворення, а також афіксація, одиничними є випадки словоскладання, щоправда, наведені приклади стосуються швидше композиції або поєднання основи і слова (*тонкомір, дватаблаш, чотириzubачка*), а не юкстапозиції (с.10).

Аналізуючи назви плотів, учений відзначає відсутність в діалектному мовленні українських говорів району Карпат загальних назв для плоту, оскільки тут плоти і їх назви розрізняються за будовою і характером з'єднання плотових одиниць (*плоть, півка, пласт, дараба, табла, одениця, однокінка, бокор, на- довжник, дватаблаш, тройник, кайлак, сплав* тощо). Наведений багатий і цікавий діалектний матеріал має добру порівняльну базу і діахронну основу, що властиве всім працям відомого мовознавця.

Величезний пласт наукового матеріалу, опрацьованого І.В. Сабадошем, стосується й іншої значної групи номенів — ботанічної лексики. Зокрема, у праці «Ботанічна лексика Карпатського регіону на загальноукраїнському фоні» автор виявляє архаїчні елементи, які вже зникли на решті української території і ті, які засвідчують генетичну спільність карпатських говорів з іншими українськими діалектами; дослідник виявив також нові, специфічні ознаки, не властиві більшій частині українського діалектного ареалу.

Опрацьований матеріал містить латинські назви флори, українські карпатські назви та їх відповідники в інших українських говорах, сусідніх мовах та їх говорах, фонетичні зміни, етимологію та словотвірну мотивацію за різними ознаками. Наприклад, серед способів словотворення ботанічних апелятивів, співвідносних з назвами тваринного світу (а їх існує близько сотні), автор серед інших виділяє явище універбації — *волове око* > *воловець* (с.50), яке властиве не тільки для ботанічної номенклатури української мови, а й для інших слов'янських мов, причому Сабадош сперечається з думками відомих дослідників, аргументовано відстоюючи власну позицію. Зауважимо тільки, що в даному разі слід говорити про суфіксальну універбацію, оскільки є й інші її різновиди. Ця робота виконана на базі підготовленого І.В. Сабадошем «Лексичного атласу української мови (назви рослин)», матеріали до якого збиралися в основному у 1983-1984 рр. у різних регіонах України. І хоча автор подає матеріали лише 26 лінгвістичних карт, наведені факти цілком переконливі для аргументованих висновків.

В інших працях дослідник описує лексико-семантичні паралелі в західнополіському і карпатських діалектах, подає цікавий і ґрунтовний матеріал про зв'язки лемківських говірок із закарпатськими та іншими українськими на лексичному рівні, а також знайомить із науковими дослідженнями зарубіжних і вітчизняних колег, зокрема з працею Оксани Тимко «Ботанічна і зоологічна номенклатура бачванських руснаків» (Ужгород, 1998), ана-

лізує працю «Говірки Чорнобильської зони: тексти» (К., 1996), характеризує записи зв'язного діалектного мовлення фонетичною транскрипцією, здійснені українськими науковцями, у праці «Збагачення української діалектології» (с.117-121). Щодо останніх, то І.В. Сабадош розглядає їх як неоціненне джерело для мовознавчої науки, бо вони можуть служити першокласним фактичним матеріалом для дослідження всіх діалектних рівнів, це важливе джерело і для етнолінгвістичних, етнокультурних та інших студій (с.117-118). До речі, подібну працю здійснили й науковці кафедри української мови УжНУ О.Ф. Миголинець та О.Д. Пискач, опублікувавши «Українські закарпатські говірки: Тексти» (Ужгород, 2004.— 400 с.).

Важливим, на нашу думку, є ставлення мовознавця до об'єктивності наукових досліджень, у тому числі й власних. І.В. Сабадош вважає першочерговим завданням діалектологів постійний активний збір і систематизацію лексичних матеріалів з усіх діалектів української мови, створення діалектних словників, лінгвістичних атласів, запис діалектних текстів, видання діалектологічних досліджень з метою створення багатої й надійної фактологічної бази, яка забезпечить і об'єктивність, і ґрунтовність студій усіх рівнів українського діалектного мовлення (с.83). Ці завдання значною мірою реалізуються як самим автором, так і очолюваною ним кафедрою української мови УжНУ, а також багатьма дослідниками української діалектології. У своїй монографії І.В. Сабадош аналізує мовознавчі праці, зокрема дослідження відомого науковця, який працював викладачем і доцентом кафедри української мови в Ужгородському університеті в 1963—72 рр., М. Грицака «Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах)» (ця праця опублікована до 100-річчя з дня народження автора і є його першим окремим виданням) та книгу Т. Ястремської «Традиційне гуцульське пастухування». Обидва дослідження видані у Львові 2008 року Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у серії «Діалектологічна скриня», їх підготувала група діалектологів під керівництвом Н. Хобзей. Рецензент високо оцінює ці студії, адже вони засвідчують величезне й різноманітне духовне багатство діалектного мовлення українців на Закарпатті, Івано-Франківщині та Чернівецькій області і покликані зберегти ту його частину, яка може з плином часу зникнути, — лексику вівчарства та пастухування.

Такої ж високої думки І.В. Сабадош про монографію Г.Л. Аркушина «Іменний словотвір західнополіського говору» (Луцьк: Вежа, 2004), яку називає найбільшою працею з української діалектної дериватології. Це фактично перша спроба вивчення іменного словотвору, здійснена на величезному фактичному матеріалі (лише понад 14 тисяч похідних іменників, крім дериватів інших іменних частин мови), який зібрав переважно сам автор у багатьох живих говірках західного Поліс-

ся, на широкому загальноукраїнському і загальнослов'янському тлі, із залученням даних інших українських діалектів і слов'янських мов.

У розділі «Лінгвістична географія» І.В. Сабадош подає матеріали до «Лексичного атласу української мови» — лісосплавну лексику українських говорів Карпат, а також спостереження над ізоглосами гуцульських ботанічних назв, які зроблені на основі двох праць — власного «Атласу ботанічної лексики української мови» та рукописного «Атласу ботанічної лексики українських говорів Закарпатської області» О.Ф. Миголинець. Ці матеріали, без сумніву, цікаві у мовознавчому плані і можуть бути належно оцінені діалектологами.

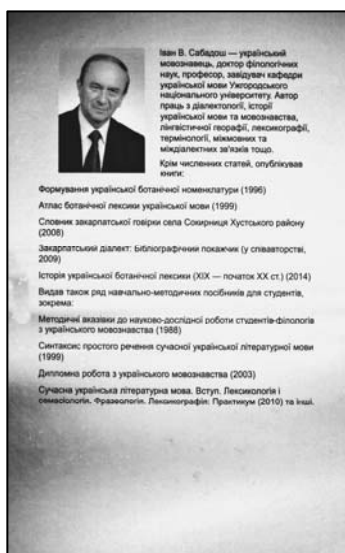
У праці «Стан і завдання лінгвогеографічного дослідження ботанічної лексики української мови» мовознавець робить ґрунтовний огляд публікацій, присвячених осмисленню українських народних назв рослин із позицій лінгвістичної географії, без якої розвиток сучасних серйозних діалектологічних досліджень неможливий. Тут порушені важливі питання щодо уніфікації методики збирання ботанічної лексики і її подальшого картографічного опрацювання, що є важливим для сучасних молодих науковців.

І.В. Сабадош уперше комплексно розглядає складні питання відображення лексики південно-західного наріччя в лінгвістичних атласах, починаючи з восьми випусків лінгвістичного атласу давньої Лемківщини польського мовознавця З. Штібера. Він глибоко і критично аналізує також атласи З. Ганудель, В. Латти, Й. Дзедзелівського, П. Лизанця та інших мовознавців, у тому числі й власні, в яких описано значний обсяг лексики українських говорів південно-західного наріччя і які, поза сумнівом, можуть бути використані не тільки мовознавцями, а й представниками інших галузей знань для широкого кола найрізноманітніших завдань. Фактично, вкупі з попередніми працями, це є добра школа наукового опрацювання лексики за допомогою лінгвогеографічного методу.

У розділі «Історія лексики. Етимологія» увагу приверне дослідження про О.О. Потєбню як одного з перших публікаторів староукраїнських лікарських порадників. О.О. Потєбня опублікував тексти п'яти українських лікарських порадників ХУІІІ ст. у 1890 році у 28-му томі «Киевской старины». Ці лікарські порадники, перші з яких з'явилися в Україні в ХУІ столітті, на думку І.В. Сабадоша, є важливим джерелом вивчення історії мови, оскільки містять лексику ботаніки та народної медицини, вони є також джерелом вивчення культури українського народу і його зв'язків з іншими народами. Вважаємо, варто було б доповнити ці тези характеристикою цих та інших староукраїнських травників, лікарських порадників, які були представлені безпосередньо у доповіді (див. с. 228).

Широкий спектр енциклопедичних знань про праслов'янську спадщину в ботанічній лексиці української мови пропонує І.В.Сабадош у семи публікаціях, об'єднаних відповідною назвою (с. 228 — 301). Автор досліджує праслов'янське походження і поширення українських загальних назв рослин, назв хлібних злаків, назв городніх культур, назв дерев, спільнослов'янські назви дерев в українській мові, робить цікаві спостереження над праслов'янською спадщиною в українських назвах дикорослої трав'янистої флори та в українській мікологічній лексиці. Тут подаються відомості про походження і вік відповідних номенів, початок культивування, зазначаються похідні утворення, коментуються фонетичні явища, фіксація у давніх пам'ятках, поширення у слов'янських мовах, на підставі етимологічних джерел реконструюються окремі праслов'янські номени тощо. Уважний читач знайде тут безліч важливої інформації, яку можна використати для майбутніх досліджень.

В інших працях автор розглядає українські

карпатські говори як джерело реконструкції лексики праслов'янського періоду, а закарпатські діалектизи ми як вдячний матеріал для відтворення мовної старовини, адже вони містять дуже багато найархаїчніших мовних рис у лексиці й семантиці, які невідомі українській літературній мові чи вже втрачені нею.

І.В.Сабадош наводить значну кількість лексем зі свого «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» (Ужгород, 2008), характеризуючи їх семантику та поширення в українських діалектах, літературній мові та сусідніх слов'янських мовах та говорах (*айно, байати, бервено, бзина, борыкати, борозда, варовати, версник, воротило, вуйко* та багато інших — до лексеми *дуркати*).

На жаль, обсяг рецензії не дозволяє висвітлити детально широке коло питань, які порушує мовознавець у своїй монографії. Це і зв'язки української мови з іншими у сфері ботанічної лексики, і запозичення в українській закарпатській говірці села Сокирниця Хустського району, серед яких переважають мадяризми (вони охоплюють 55% від усіх інших іномовних нашарувань) та багато інших важливих проблем.

Окремий великий розділ присвячений науковій термінології. На думку автора, наукова ботанічна номенклатура покликана забезпечувати абсолютну точність у найменуванні будь-якої рослини, однак діалектні й загальноновживані ботанічні номени таку відповідність забезпечують не завжди, через це виникають основні труднощі при збиранні народних назв рослин і описі ботанічних номенів літературної мови в загальноновживаних словниках (сс.399-400). І.В.Сабадош ґрунтовно описує процес формування наукової ботанічної термінології української мови, починаючи з другої пол. XIX століття – поч. XX ст., у міжвоєнний та післявоєнний період, набутки і втрати, зокрема ті, що стосуються іншомовних запозичень, синонімії, використання діалектних назв тощо.

Величезний за обсягом матеріал стосується лексикографічного опрацювання ботанічної лексики. І.В. Сабадош детально аналізує лексику на означення рослин у словниках української мови XVII ст., яка ще не була предметом лінгвістичного дослідження. Цікавий матеріал знаходимо в праці, присвяченій «Словнику ботанічної номенклатури» 1928 року. Цей словник, на думку мовознавця, охоплює найповніше ботанічну лексику з усієї України, у чому можна переконатися, якщо проаналізувати об'ємний список використаних джерел українських назв рослин та перелік кореспондентів з різних регіонів Східної України.

Імена С. Маковецького, Н. Осадчої-Янати, Л. Чопея, І. Жегуца, Ю. Кобіва, І. Пянькевича, М. Грицака та їхня роль у створенні вагомих опублікованих чи й досі неопублікованих праць, детальний аналіз створення української діалектної лексикографії повоєнного періоду, розвиток лексикографії на Закарпатті від часу її зародження до 30-х років XX ст., перший енциклопедичний словник української мови та інші важливі питання — далеко не повний перелік тем, охоплених у розділі «Лексикографія» і до яких не раз звертатимуться мовознавці сучасні й прийдешні.

Завершує монографію І.В. Сабадоша розділ «З історії українського мовознавства», в якому основна увага приділена видатним особистостям на філологічній ниві. Серед цих імен є й ті мовознавці, хто були фундаторами кафедри української мови в Ужгородському університеті і кому належить створення потужної ужгородської діалектологічної школи. Назвемо деякі прізвища — це С.П. Бевзенко, Й.О. Дзензелівський, М.А. Грицак, В.І. Добош та інші мовознавці, чия потужна діяльність, про яку детально і з високою повагою пише вчений, захоплює й наснажує дослідників українського слова у часі й просторі. Вважаємо, що монографія І.В.Сабадоша якраз продовжує і якісно розвиває традиції, закладені видатними корифеями.

Галина Вовченко,
доцент кафедри української мови УжНУ

Рецензія надійшла до редакції 1.11.2015